

3.2. ВІЙНА ПАМ'ЯТІ В ЧАСИ ВІЙНИ: ВІДЗНАЧЕННЯ ПЕРЕМОГИ НАД НАЦИЗМОМ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ*

Пам'ять, або традиція, передається наступним поколінням нетекстуальним шляхом, а через ритуали [1]. Одночасно свята і ритуали є також засобом здійснення політики, а також інтеграції людей до суспільства. 9 Травня одне із небагатьох радянських свят, яке усе ще активно відзначають в Україні та інших країнах колишнього СРСР. Соціологічні опитування, проведені в Україні у квітні 2013 р., показали, що 82 відсотки респондентів вважали День перемоги великим святом [2]. У 2016 р. на запитання, сформульоване інакше: «Яке для вас свято найпопулярніше», 9 Травня назвали таким 35 % опитаних [3]. Для сучасної України, територія якої сформувалася саме під час цього світового збройного протистояння, характерний різноманітний досвід війни, який передбачає різну пам'ять про ці події. В українському суспільстві виникла своєрідна конкуренція серед різних категорій її «жертв» і серед «героїв», які воювали і на боці Альянсу, і на боці нацистської Німеччини, у складі Червоної армії, або позиціонували себе «борцями за незалежну Україну». Це стало приводом для політиків і дослідників говорити, що пам'ять про війну для України стала причиною «розколу суспільства» і нової «війни за війну» [4; 5; 6; 7].

Для Російської Федерації перемога у «Великій Вітчизняній війні» сьогодні стала головним символом, який інтегрує націю. «Це найбільш значуща подія в історії Росії. Як вважають її

* У статті використані матеріали, підготовлені для публікацій: Hellbeck Jochen, Pastushenko Tetiana, Tytarenko Dmytro. «Wir werden siegen, wie schon vor 70 Jahren unsere Großväter gesiegt haben». Weltkriegsgedenken in der Ukraine im Schatten des neuerlichen Kriegs // Mischa Gabowitsch, Cordula Gdaniec, Ekaterina Makhotina (Hg.). Kriegsgedenken als Event. Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa. Verlag Ferdinand Schöningh, 2017. S. 50–80; Pastushenko Tetiana. The War of Memory in Times of War: 9th of May Celebrations in Kyiv in 2014–2015 // Anna Wylegala Małgorzata Głowacka-Grajper (eds.). The Burden of the past: History, memory and identity in contemporary Ukraine. Indiana University Press, 320 p.

жителі, – основний образ національної свідомості» [8]. Соціологи зазначають неухильне зростання символічної ваги цієї події у російському суспільстві, особливо після обрання президентом В. Путіна. Перемога над нацизмом стала також одним із центральних компонентів концепції «русского мира», а пам'ять про радянське минуле є важливим легітимуючим чинником сучасного домінування Москви над пострадянським простором [9].

Цей конфлікт інтерпретації пам'яті про війну відобразився і на традиції святкування в пострадянських країнах Дня перемоги над нацистською Німеччиною. Особливо відчутні зміни відбулися у комеморативній практиці України після революційних подій на майдані Незалежності взимку 2013–2014 рр., анексії Росією Криму і початку війни на Донбасі. У цій статті буде представлено результати двох проєктів дослідження святкування 9 Травня в Україні. У 2014 р. німецький історик Йохен Гельбек виступив ініціатором проєкту «Історія та діалог в Україні. Документаційний проєкт про 9 Травня», під час якого шість українських істориків та шість фотографів, а також французький фотохудожник Ерік Горлан працювали у Києві, Одесі, Харкові, Львові і Донецьку, спостерігаючи і записуючи короткі інтерв'ю з учасниками [10]. У 2015 р. ця сама група істориків з України приєдналася до міжнародного проєкту «Перемога – свобода – окупація: Військові меморіали церемонії пам'яті, присвячені 70-й річниці закінчення Другої світової війни у постсоціалістичній Європі» («Victory – Liberation – Occupation: War Memorials and Commemoration Marking the 70th Anniversary of WWII Ending in post-Socialist Europe» (керівники Міша Габович та Катя Махотіна), який реалізовувався у 20 містах Східної Європи та Росії [11]. Завдання в обох проєктах було схоже: шляхом зовнішнього спостереження та коротких інтерв'ю з'ясувати у присутніх на церемоніях їхнє ставлення до свята та місць пам'яті. Загалом в Україні було записано у 2014 та 2015 роках понад сотню інтерв'ю. У статті буде зосереджена увага на подіях у Києві, в яких авторка брала безпосередню участь. У центрі уваги учасників проєкту стояли такі питання: як змінилися публічні презентації святкування Дня перемоги, яка роль у цих нововведеннях належить громадянському суспільству, яке ставлення до нових практик у безпосередніх учасників свята.

Історичний екскурс святкування 9 Травня

Історія святкування 9 Травня в СРСР та пострадянських країнах лише нещодавно стала предметом наукових досліджень [12]. Більшість студій політики пам'яті про Другу світову війну зосереджують свою увагу або на репрезентації війни в публічному просторі, або на вивченні свят (радянських, пострадянських) загалом [13]. Серед поодиноких досліджень святкових ритуалів Дня перемоги поки що немає узагальнюючих робіт, які б представляли особливості відзначення цього свята в Україні [14]. Українські автори зосереджуються переважно на вивченні локальної динаміки святкування, наприклад, у Харкові, або на подіях у коротких хронологічних межах [15; 16; 17] і не розглядають сценарії цього свята у всій діахронічній ретроспективі 1946–2015 рр.

Святкування Дня перемоги в Україні пов'язані із традицією відзначення цієї дати в Радянському Союзі. Умовно її можна розділити на три періоди. Перший починається 8 травня 1945 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР 9-те число травня було оголошене «Днем всенародного торжества – святом Перемоги» [18]. Від грудня 1947 р. до травня 1965 р. це державне свято не мало статусу вихідного дня, але саме у цей час були започатковані традиції покладання квітів до пам'ятника «Невідомому солдату», запалювання біля нього «вічного вогню», почали організовувати зустрічі школярів і робітників з учасниками війни. Від квітня 1965 р., коли повернули Дню перемоги статус вихідного дня, і до розпаду СРСР тривав другий період розквіту культу «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» як найвищого досягнення радянського суспільства. Третій період триває зараз і характеризується трансформацією святкових церемоній 8–9 травня у пострадянських і постсоціалістичних країнах.

Сценарій святкування 9 Травня в СРСР складався із воїнських почестей загиблим на війні і шанування живих ветеранів. У Києві, наприклад, від 1965 р. до сьогодні залишився у незмінному вигляді офіційний траурний ритуал покладання квітів до обеліска Слави, на могилу «Невідомому солдатові» і до інших пам'ятників, пов'язаних з війною. У цей день або напередодні проходили

урочисті збори представників органів влади за участі ветеранів війни, на вулицях організовували колективні частування «солдатською кашею», виступали самодіяльні і професійні артисти, ввечері відбувався святковий салют. Лише у окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військових парадів. У Москві вони проводилися тричі: у ювілейні 1965, 1985 та 1990 роки [19]. У радянському Києві такі паради пройшли у 1965 та 1990 роках. Інколи у ювілейні роки проводили ще демонстрації ветеранів по вулиці Хрещатик, мітинг або військово-спортивну виставу на Центральному стадіоні (1975, 1985 рр.). Загалом, як зазначає у своєму дослідженні Ірина Склокіна, упродовж радянського часу характер святкування змінювався, і у брежнєвський період все більше свято стало містити елементи розваг та споживання [17, с. 153], тоді як європейські традиції комеморації 8 травня робили наголос на скорботі, передбачали участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих рідних. Центральним елементом радянської святкової системи залишалися річниця Жовтневої революції 7 листопада та Міжнародний день солідарності трудящих – 1 травня, саме у ці дні щорічно проводилися військові паради та масові демонстрації [20]. Тобто День перемоги певною мірою конкурував зі «старими» святковими датами і не мав універсального значення у радянському святковому календарі [15; 21; 22].

Розпад СРСР привів до поступових змін культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У Росії відбулася інкорпорація 9 Травня до національного святкового календаря. Починаючи з 1995 р. на Червоній площі стали щорічно проводити військові паради виключно 9 травня (а не 12 липня на День Росії)*, а з 2008 р. на цих парадах стали демонструвати сучасну військову техніку. Сталося перетворення Дня перемоги на одне з центральних свят, яке демонструє могутність, а також амбіції країни на роль

* На державне свято проголошення незалежності Російської Федерації – День Росії 12 червня військовий парад проводився лише один раз у 2003 р.

глобального геополітичного гравця, апелюючи до перемоги Радянського Союзу над націонал-соціалізмом [20, с. 352]. У пострадянській Україні на 9 Травня пройшло два паради за участі сучасних військових підрозділів у 1995 та 2010 роках* [23]. Загалом збереглися універсальні елементи святкування, тобто ритуал пам'яті загиблих і заходи шанування ветеранів. Залишилася традиційна радянська естетика і музичний супровід урочистостей, але обов'язковим символічним елементом урочистостей став державний жовто-блакитний прапор. Окрім цього дня, до державного календаря поступово були внесені інші дати, пов'язані з подіями Другої світової війни в Україні, як-от День пам'яті жертв Бабиного Яру (1991)**, річниці визволення від «німецько-фашистських загарбників» України та Києва, День партизанської слави (2001) [24] чи Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (2012).

Поступово під впливом активізації святкувань у Росії з 2000 р. офіційний сценарій загальнодержавного святкування на 9 Травня у Києві та інших містах України обов'язково став включати урочисту ходу ветеранів центральними вулицями [25]. Прихід до влади у 2010 р. В. Януковича був позначений проведенням на День перемоги, уперше за 15 років, військового параду. Хрещатиком пройшли 3 тисячі українських солдатів та майже 200 військовослужбовців з Росії та Білорусі, 17 військових оркестрів [26]. У цей день паради відбулися ще в Одесі, Севастополі і Керчі. У

* Тут важливо ще зазначити, що починаючи від 1994 р. у Києві започаткована традиція проведення військових парадів 24 серпня до Дня Незалежності. Загалом уже було 12 парадів. Найбільше їх було проведено за президентства Леоніда Кучми (1994 – 2005) – вісім, за Віктора Юшенка (2005–2010) – два. Президент Віктор Янукович (2010–2014) не проводив урочистих парадів до Дня Незалежності, натомість з нагоди 65-ї річниці Перемоги у «Великій Вітчизняній війні» у 2010 році пройшли військові паради у Києві, Одесі, Севастополі та Керчі. Після анексії Криму і початку війни з Росією на Донбасі і у Києві відновилася традиція військових парадів на Хрещатику до Дня Незалежності.

** Від вересня 1991 р. щороку відбувається церемонія покладання квітів у Бабиному Яру (Виступ Л. Кравчука: [на мітингу-реквіємі: присвяченому 50-річчю трагедії в Бабиному Ярі // Демократична Україна. 1991. 8 жовтня; Київська правда. 1991. 8 жовтня).

2011–2013 рр. у центрі столиці стали організовувати військово-історичні театралізовані шоу, у яких брали участь активісти громадських організацій та ветеранів війни. Загалом для пострадянської України характерна фрагментація святкового ландшафту та його надзвичайна політизація. Це виявляється у роздробленості святкового суспільства і децентралізованій хореографії міського свята. Наприклад, у 2013 р. після офіційної церемонії центральними вулицями Києва свої демонстрації провели ліві партії та об'єднання під партійними політичними гаслами, прапорами і радянською символікою. А представники демократичної опозиції провели окрему церемонію покладання квітів до могили «Невідомого солдата». У Донецьку центральним святковим дійством стало масове (2000 людей) виконання пісні «День Перемоги» [27], а у Дніпропетровську пройшов військовий парад та хода учасників акції «Безсмертний полк» [28]. У Львові на день Перемоги рішенням міської влади взагалі заборонили проводити масові публічні акції*. Такий плюралізм свідчить про нездатність конкуруючих груп досягти компромісу або монополізувати символічні (й матеріальні) ресурси для закріплення своєї версії минулого [16]. З іншого боку, конфлікти навколо інтерпретації історії Другої світової війни і проведення свята інспірувалися не лише внутрішніми чинниками, але і втручанням ззовні, з боку Російської Федерації. У останнє десятиліття святкування Дня перемоги для українських президентів фактично перетворилося на «тест на лояльність» [29]. А геополітична боротьба за гегемонію на пострадянському просторі маскувалася під конфлікт історичних наративів про війну і описувалася мовою війни.

* У 2011 р. у Львові на 9 Травня сталася бійка між демонстрантами із георгіївськими стрічками і червоним прапором та членами партії «Свобода». Напередодні Верховна Рада України ухвалила закон, який зобов'язував використовувати радянську символіку під час свята 9 Травня. Копії червоного прапора, який був встановлений у 1945 р. над Рейхстагом у Берліні, треба було вивішувати на будинках поруч із Державним прапором України.

«Велика Вітчизняна» vis «Друга світова» війна

Під час революційних подій осені 2013 – зими 2014 років «війни пам'яті» перемістилися із політичного простору у сферу збройного конфлікту. Всі сторони намагалися використовувати наративи часів війни для ідеологічної пропаганди своїх дій. Російські ЗМІ представляли Майдан не просто американською інтригою, але свого роду реінкарнацією фашизму, ототожнювали сучасну Росію з Радянським Союзом, який переміг нацизм і чия армія звільнила Освенцим, і її сьогодишню політику – необхідністю захистити світ від «фашизму» з Майдану [30]. Учасники акцій протесту також черпали бойову риторичку із українського національно-визвольних руху. На Майдані зазвучали повстанські пісні та пісні січових стрільців. Привітання ОУН: «Слава Україні – Героям слава!» стало загальноживаним серед учасників революції.

Риторика «Великої Вітчизняної війни» використовувалася В. Путіним як «історичні аргументи» для виправдання анексії Криму і конструювання «Новоросії» та ідеологічного забезпечення військових дій на Сході України. Історико-емоційний місток від війни «Великої Вітчизняної» до сучасної війни на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні війни для так званих «ДНР» і «ЛНР», тема боротьби з нацизмом стала невід'ємною частиною офіційного історичного і владного дискурсу на цих територіях. Покажемо у цьому плані є привітання з 9 Травня у 2015 р. голови «ДНР» Олександра Захарченка: «...Сегодня, как и 70 лет назад, враг вновь вступил на нашу землю. Фашизм поднял голову, и захватчики вновь хотят нас уничтожить...» [31].

В українських та світових ЗМІ російська військова агресія також дістала оцінку з точки зору розгортання подій Другої світової війни. Але наголос робився не на перемогах 1945 р., а на співучасті СРСР у розв'язанні світового збройного конфлікту у 1939 р. Окупація Криму прямо порівнювалася з аншлюсом Австрії нацистською Німеччиною [32], агресивна політика Російської Федерації – з поведінкою на міжнародній арені нацистської Німеччини, а президента В. Путіна – з нацистським лідером А. Гітлером [33; 34]. У риторичному описі нинішньої війни, з українського боку, також вживаються мовні звороти з тезаурусу

«Великої Вітчизняної війни» з метою мобілізації населення на захист Вітчизни. Так, у виступах лідерів добровольчого батальйону «Азов» або політичної організації «Правий сектор» присутні символічні посилання не лише на традицію УПА, а й на радянський наратив. Президент України Петро Порошенко неодноразово називав сучасну війну проти Росії «Вітчизняною». Дослідники пояснюють це перш за все сильною інерцією пізньорадянської освіти і масової культури, а також родинною пам'яттю про війну [30]. Історична риторика також показує, як минуле залишається елементом, інструментом, складовою частиною жорсткої політичної боротьби.

У 2013 – 2015 рр. у суспільному просторі безперервно тривали публічні дискусії стосовно того, чи потрібно «конкурувати» з Росією за перемогу у війні, як відійти від мілітарного та «імперського» дискурсу про Другу світу війну в Україні*. Анексія Криму та початок війни на Донбасі, яка до весни 2015 р. забрала тисячі життів**, підштовхнули український політикум до більш радикальних кроків у публічних презентаціях Другої світової війни. В Указі Президента України П. Порошенка від 24 березня 2015 р. про відзначення 8 травня – Дня пам'яті та примирення – уперше з часів незалежної України війну з нацистською Німеччиною назвали не «Великою Вітчизняною», а «Другою світовою». Також у ньому визначалися основні форми увічнення

* Про це постійно наголошує у своїх виступах та публікаціях письменниця та історик Олена Стяжкіна, історики Віталій Нахманович, Андрій Портнов та інші (Нахманович Віталій, інтерв'ю на громадському радіо від 25.01.2015 року. URL: <http://hromadskeradio.org/2015/01/25/yakshho-mi-vigrayemo-ideologichnu-viynu-todi-mi-vigrayemo-i-viynu-u-poli-vitaliy-nahmanovich>; Інтерв'ю Олени Стяжкіної для «Української правди». Дата публікації: 12 лютого 2015. URL: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/02/12/189239>.

** Від травня 2014 р. до лютого 2015 р. в Україні тривали майже безперервні бойові дії. За той час уже загинуло 1675 воїнів Збройних сил України і добровольчих батальйонів та понад 6 тис. цивільних жителів, тисячі пропали безвісти, перебували в полоні, майже мільйон людей з Криму, Донецької та Луганської областей стали біженцями (Повний текст виступу П. Порошенка. URL: <http://tsn.ua/politika/emociyna-promova-poroshenka-v-radi-do-richnici-peregomi-povniy-tekst-426136.html>.

перемоги над нацизмом та вшанування пам'яті жертв Другої світової війни, скасовувалася низка святкових заходів до 70-ї річниці Дня перемоги, запланованих ще у 2013 р., у тому числі і військовий парад на Хрещатику.

У комплексі контрпропагандистських заходів воєнного часу, спрямованих на формування нового політичного та ідеологічного ландшафту, слід розглядати ухвалення Верховною Радою 9 квітня 2015 р. чотирьох законів, спрямованих на декомунізацію України*. Всі чотири закони мають безпосередній вплив на комеморативні практики, пов'язані з Другою світовою війною, покликані слугувати деконструюванню комуністичної ідеології і легітимації нових соціокультурних практик [35]. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» усталив щорічне святкування на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня – Дня пам'яті та примирення**. Закон про «борців» за українську незалежність включив до цього кола учасників українського визвольного руху членів Організації українських націоналістів і бійців Української повстанської армії. Одночасно, інший закон заборонив використання у політичних акціях нацистської та комуністичної символіки.

Червоний мак vis георгіївська стрічка

Історична символіка Другої світової війни стала чітким маркером для прихильників європейської інтеграції та носіїв

* Ухвалені закони викликали зливу критики з ліберальних, юридичних та інших позицій, не останньою чергою від фахових істориків з України і з-за кордону. Про дискусію див. для прикладу публікації на сайті Критика. URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону». Критика. 2015. Квітень. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyu-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho-antikomunistychnogo-zakonu>; Про висновок Венеціанської комісії див.: URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-t](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-t).

** Водночас було визнано таким, що втратив чинність, Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», прийнятий у 2000 р.

проросійських (а також прорадянських) настроїв. Під час революції взимку 2013–2014 рр. учасники протестів використовували державні символи України – прапор України та бойовий червоночорний прапор Організації українських націоналістів. Тим часом основною символікою так званого Антимайдану стали прапори Російської Федерації й Комуністичної партії та георгіївська стрічка, яку у попередні роки використовували на День перемоги [36]. Після втечі Президента В. Януковича до Росії і приходу до влади революційних сил прихильники дій Росії в Україні використовують цю стрічку, щоб засвідчити опозицію до нової влади у Києві. А під час окупації Криму і розгортання російської агресії на Сході України російські колабораційні військові формування теж стали носити георгіївські стрічки. Таким чином, навесні 2014 р. цей символ в Україні для значної частини суспільства дістав чітку негативну конотацію і відтак став асоціюватися з прихильниками антиукраїнських сил. Хоча початковою ідеєю використання стрічки було збалансувати «офіціоз і пафос» державного свята, дати людям можливість «позначити» своє ставлення до свята Перемоги, висловити повагу і вдячність ветеранам-фронтовикам [36].

Напередодні 9 травня 2014 р. постало питання, чим замінити на тематичних телевізійних логотипах українських медіа «традиційну» георгіївську стрічку. Нову символіку – квітку маку – розробив харківський дизайнер Сергій Мішакін [37], який взяв за основу Rememberance Poppy, відомий у світі знак пам'яті про полеглих на війні, і створив чіткий графічний малюнок у вигляді стилізованої квітки, схожої на рану. «Ідея полягала в тому, щоб не просто розробити нову атрибутику, а й запропонувати переосмислити це "свято" у свідомості українців, змістивши акцент з пафосу перемоги на усвідомлення жаху війни і збереження пам'яті про загиблих» [38].

У святкові дні 2014 р. новий логотип був присутній переважно на телеканалах і офіційних урочистостях, він з'явився також у вигляді вуличних графіті в Києві, Одесі та інших українських містах, також можна було бачити саморобні стилізовані квітки на одязі людей у міському транспорті, просто на вулицях, далеко від меморіальних місць. Разом з тим, у візуальному просторі свята

була широко представлена і георгіївська стрічка. У Харкові 8 травня антиукраїнські налаштовані активісти, представники різних громадських організацій і провідники ідеї «федералізації України» розгорнули 100-метровий «георгіївський» прапор і пройшли ходою центральною вулицею міста – Сумською [39]. У Києві стрічку прикріплювали представники організованих груп комуністичного спрямування, її роздавали волонтери, і пересічні учасники святкувань охоче носили її на своєму одязі.

У 2015 р. ситуація на українських територіях змінилася. Реклама нової символіки – квітки маку – отримала державну підтримку. У Києві були проведені різні акції за участі відомих осіб, на яких презентували і пояснювали значення нового символу свята 9 Травня – квітки маку*. До поширення нової символіки підключилися комерційні структури, у сувенірних кіосках продавалися металеві значки, наклейки, шпильки з тканини, жіночі прикраси у вигляді квітки маку. Безпосередньо 9 Травня декілька десятків волонтерів пропонували святкову символіку всім бажаючим безкоштовно. Квіти маку зобразили на ювілейній монеті «70 років перемоги 1945–2015» [40] та художній марці і конверті «Вічна пам'ять героям: 1941–1945»**. Нова символіка була на рекламних банерах міста і міжміських автомобільних трасах. Навіть на монумент «Батьківщина-Мати» – центральну 92-метрову скульптуру меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» – «одягли» вінок з маків.

* 7 травня за участі дружини і дітей президента П. Порошенка презентували символіку маку у Мистецькому Арсеналі. 1 травня на майдані Незалежності Київська міська адміністрація проводила флешмоб «маки пам'яті»: демонстрували різні способи виготовлення своїми руками значка «квітка маку», відбувся невеликий концерт, група молодих людей з повітряними кульками створила композицію «квітка маку».

** Очевидно, автори не встигли змінити на марці традиційні дати: «1941–1945», оскільки вона була виготовлена вже 30 квітня 2015, менш ніж за місяць після указу президента. Але не можна виключати і принципової позиції керівництва Укрпошти стосовно трактування Дня перемоги. URL: [http://www.ukrposhta.com/www/upost.nsf/\(documents\)/0DCC30F3DECA95B8C2257E370032E04E](http://www.ukrposhta.com/www/upost.nsf/(documents)/0DCC30F3DECA95B8C2257E370032E04E).

Візуальна картина святкового натовпу в Києві та Одесі у 2015 р. нагадувала карнавал. Люди були одягнуті в етнічний одяг, військовий однострій різних часів або прикрашали себе (іноді навіть своїх домашніх тварин) різною національною або державною символікою, можна було побачити всі можливі варіанти квіток маку, причому у різних частинах міста, не лише в зоні святкових церемоній. З георгіївською стрічкою людей у Києві зустрічалося небагато. Можна було спостерігати винахідливість учасників свята у бажанні продемонструвати георгіївську стрічку, коли вони несли автентичні нагороди воєнного часу (орден Слави чи медаль «За перемогу над Німеччиною») або стрічки гвардії. Деякі респонденти в інтерв'ю висловлювали бажання прикріпити стрічку, але боялися конфліктів із іншими присутніми на святі, оскільки вона тепер асоціювалася із агресією Росії та загибеллю тисяч людей.

Топографія свята і церемонія вшанування пам'яті

Просторова драматургія святкування 9 Травня в українських містах сформувалася у радянський період. Осередками офіційних вуличних дійств з нагоди Дня перемоги стали пам'ятники, встановлені у різних частинах міста, на братських могилах або присвячені різним категоріям учасників війни. У Києві загальнодержавні церемонії традиційно проходять біля двох монументів – обеліска «Вічної Слави» на могилі «Невідомого солдата» (споруджений у 1957 р.) і на території меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (відкрився у 1984 р.). Ці пам'ятники, розміщені у парковій зоні на мальовничих пагорбах уздовж правого берега Дніпра поблизу Києво-Печерської лаври, з часом стали улюбленими місцем відпочинку і популярним туристичним маршрутом киян та гостей міста. Періодично, у різні ювілейні роки, святкування Дня перемоги проходили на центральній вулиці Хрещатик та площі, яка мала назву Калініна, згодом – Жовтневої революції, нині – майдан Незалежності. Від 2000 р. головною вулицею столиці стала відбуватися щорічна хода ветеранів. Тобто, у цей час

у єдиному сценарії святкових заходів до 9 Травня остаточно закріпилася пам'ятна церемонія покладання квітів до обеліска Слави, мітинг біля музею війни та святковий парад.

Якщо у Києві у пострадянський час відбулося переміщення урочистої церемонії з «периферії» меморіальних об'єктів до центральної вулиці столиці, де зазвичай проходили також й інші «державотворчі» свята, як День Незалежності, то у обласних містах – Одесі та Донецьку офіційні урочистості до 9 Травня так і залишилися біля меморіальних об'єктів. Для всіх зазначених міст характерне зміщення акцентів свята: від практик вшанування пам'яті та глорифікації учасників війни до його фестивалізації й комерціалізації*.

Сценарій урочистостей 2015 р. у Києві розроблявся на тлі масштабних приготувань у Москві до військового параду на Червоній площі, міжнародної та вітчизняної дискусії про ювілейне святкування 70-річчя закінчення війни в Європі. Він мав продемонструвати «право» України відзначати День перемоги «за своїм власним сценарієм»**. Найбільш радикальним було рішення відмовитися від запланованого ще за часів президенства В. Януковича військового параду та «витіснити» всі урочистості до меморіальних об'єктів парку Вічної Слави і музею війни. Після трагічних подій 18–21 лютого 2014 року у Києві майдан Незалежності і Хрещатик набули не лише символічного, а й меморіального значення. Шануючи пам'ять загиблих, яких стали називати «Небесною Сотнею», на Майдані заборонили організувати будь-які розважальні заходи***. Саме цими обставинами

* Про подібну тенденцію в пострадянській Росії зазначає у своєму дослідженні німецький історик Рольф М. Советские массовые праздники. Москва: РОСПЭН, 2009. С. 362–365.

** Виступ П. Порошенка 8 травня 2015 р. у Верховній Раді.

*** 23 квітня 2014 р. на прес-конференції голова КМДА Володимир Бондаренко заявив, що на майдані Незалежності більше не ставитимуть традиційну новорічну ялинку. Також тут не будуть проводити розважальні шоу, оскільки це місце, на якому загинули люди. URL: http://gazeta.ua/articles/kiev-life/_na-majdani-bilshe-ne-stavitimut-yalinku/554219.

аргументували рішення не проводити тут на 9 травня ходи ветеранів*. Щоб не допустити проведення самочинних демонстрацій, на проїзній частині центральної вулиці Києва виклали із пустих паперових коробок величезний напис: «Пам'ятаємо 1939–1945. Перемагаємо!»**

9 травня 2015 р. у Києві відбулася офіційна церемонія покладання квітів до могили «Невідомого солдата» в парку-меморіалі Вічної Слави, яка майже не змінилася від 1960-х років [41]. У цей день на площі перед Національним музеєм Великої Вітчизняної війни новобранці ЗСУ склали військову присягу. Із розважальних заходів 9 травня пройшов парад військових оркестрів з України, Польщі, Йорданії, Сербії, Литви та Естонії. Традиційний військовий салют 9 травня і цього року, як і 2014-го, скасували з міркувань безпеки.

Найбільше нововведень під час святкових заходів було 8 травня, у День пам'яті та примирення. У цей день уперше з нагоди Дня перемоги відбулося урочисте засідання Верховної Ради, на якому був присутній Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун, представники дипломатичного корпусу та іноземних парламентів, члени українського уряду. Місця депутатів зайняли ветерани Другої світової війни та воїни Збройних сил України і добровольчих батальйонів, які воювали на Донбасі. Увечері відбулися загальноукраїнська акція «Перша хвилина миру» та літературно-мистецька постановка «Голос героїв», які мали презентувати нове свято – День пам'яті та примирення.

У Києві 8 травня стрижнем урочистостей були виступи президента і тематичний вечірній концерт, який транслювався телеканалами всією Україною.

* У 2014 році у травні на майдані Незалежності та Хрещатику ще було наметове містечко протестувальників.

** Ініціатори такого перформансу пояснювали, що його завданням було привернути увагу публіки і зібрати у ці коробки подарунки для українських воїнів. URL: <http://www.unian.ua/society/1076269-na-hreschatiku-vyklali-gigantskiy-napis-iz-korobok-pamyataemo-1939-1945-peremagaemo-foto.html>.

«Безсмертний полк»

9 травня 2015 року у Києві відбулося також кілька «альтернативних» заходів: урочистий мітинг прихильників партії «Опозиційний блок» поблизу арки «Дружби народів» [42] та акція «Безсмертний полк». Ця громадська ініціатива вперше відбулася 9 травня 2012 р. у Томську (Росія), коли центральною вулицею міста її учасники несли портрети своїх рідних, ветеранів війни. Через три роки вона вже проходила у 15 країнах світу. Ці масові демонстрації зі стандартно оформленими портретами учасників війни вже стали містити елементи примусовості і штучності. У Києві в 2015 році акція зібрала близько сотні учасників, які ходою Пам'яті пройшли територією музею війни. Організатором ходи виступила Київська міська організація ветеранів і телеканал «Інтер» [43].

У наступні роки акція під іншою назвою «Ніхто не забутий, ніщо не забуто» (але за своєю суттю та стилістикою вона повністю нагадувала створений у Росії захід – «Безсмертний полк»), у Києві збирала тисячі учасників.

Загалом в Україні ідея «Безсмертного полку» наштовхнулася на супротив: як через ворожу ідеологію і використання під час таких акцій забороненої комуністичної символіки, так і через постаті самих організаторів (у їхніх лавах зазвичай політики з опозиційних лівих сил, активісти проросійських організацій, екскомуністи та ексрегіонали). Відтак останні кілька років заходи на кшталт «Безсмертного полку» в різних українських містах супроводжувалися словесними та фізичними сутичками.

Так, наприклад, було у травні 2016-го в Одесі [44] та Києві [45]. У 2017-му це повторилося, зокрема, у Запоріжжі [46], Харкові [47] і знову в Києві [48]. Сутички з учасниками «Безсмертного полку», які часто відбувалися через використання георгіївської стрічки, стали формальним приводом для заборони останньої [49].

Хоча з'явилися і більш креативні методи боротьби. Наприклад, тролінг, коли частина активістів приходила на ідеологічно проросійську акцію з портретами українських повстанців, героїв комп'ютерних ігор та кіно [50].

Нині на окупованих Росією українських територіях саме «Безсмертний полк» є одним із тих засобів, за допомогою якого вона намагається ідеологічно прив'язати Донбас та Крим до себе. Інколи доходить до абсурду. Так, у 2018 році в окупованому Донецьку під час подібної ходи учасники несли таблички із фото бойовиків «Гіві» та «Мотороли» [51].

Російські соціологи, аналізуючи перформативні практики відзначення Дня перемоги в Росії, зокрема ходу «Безсмертний полк», вказують на формування декількох тенденцій. Перша говорить про те, що активний розвиток перформативних практик в останні два роки свідчить про створення «громадянської релігії». Другою тенденцією є активний наголос на спогадах саме про перемогу, а не про жертви війни. Прагнення не просто згадати, а й повторити перемогу призводить до швидкого формування не тільки практик солідарності та ідентифікації з учасниками війни, а й символічною агресією. «Причина появи цих перформативних практик, мабуть, полягає в бажанні соціуму (точніше, деяких його частин) пережити перемогу і, отже, почутті належності до сильної держави ще раз (що досягається за допомогою перформативної складової) і тим самим компенсувати ті складні і негативні відчуття, які багато жителів сучасної Росії відчувають у зв'язку з українським конфліктом, анексією Криму і спровокованими санкціями» [52].

Нові святкові традиції: зона замовчування

У Києві прагнули відійти від традиційних святкувань 9 Травня. І головна ідея святкового сценарію полягала в тому, як сказав один з авторів, актор і режисер Євген Нищук, «щоб було людяно, щоб було не штучно, без сильного пафосу»*. Попри очевидну відмінність описаних попередньо офіційних святкових церемоній до Дня перемоги вони демонструють деякі спільні риси, а головне – не відображають усіх аспектів пам'яті про війну в Україні. У зоні замовчування залишилася пам'ять про Голокост.

* Інтерв'ю з Євгеном Нищуком, 9.05.2015, кафе музею війни.

Фактично, нова комеморативна практика поки що вибудовується в рамках того ж радянського дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 Травня асоціюється насамперед із бойовими діями і втратами військових, а не визволенням концтаборів і винищенням мільйонів євреїв, трагедією інших категорій цивільного населення. Жертви Голокосту традиційно не були включені до церемоній ані 9 травня на День перемоги, ані 8 травня у День пам'яті та примирення. Президент України Петро Порошенко тричі публічно виступав у ці дні у 2015 році. Основне звернення його виступів цілком логічно адресувалося насамперед до учасників війни сучасної, яка триває на Донбасі, а вже потім – до ветеранів і свідків давньої війни. Але в промовах варто було також сказати хоча б кілька слів про жертви Голокосту і жертви нацизму, що є дуже важливим для глави держави, яка прагне стати офіційною частиною Європейського Союзу. Літературно-мистецька постановка «Голос героїв» з художньої точки зору мала багато новацій як для концерту до Дня перемоги – живий звук, сучасна поезія і рок-виконавці. Уперше репертуар концерту практично не мав жодної військової радянської пісні. Але історичний зміст сценарію концерту викликає багато запитань. Він містив майже півгодинний сюжет про депортацію татар з Криму, але не було згадки про інші категорії та національності України – жертви нацизму і сталінізму. Реакція одного з авторів цього перформансу Євгена Нищука на таке зауваження була цілком щирою, яка одночасно свідчить про перебування суспільної думки у полоні радянського дискурсу про війну: «Якось ми про ці акценти забули. Я не думаю, що це свідомо...»^{*}.

Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї, окрім героїчного нарративу, ще й голоси жертв – є одним із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята в Україні. Наратив про «жертви війни» руйнує до певної міри імперський (радянський) дискурс «Великої Перемоги», на відміну від практики вступати у «конкуренцію за перемогу» у Другій

^{*} Інтерв'ю з Євгеном Нищуком, 9.05.2015, кафе музею війни.

світовій війні. Дискурс Голокосту включає до комеморативних практик різні етноси і національності – євреїв, ромів, татар, поляків, а не лише українців чи росіян. Це, у свою чергу, сприятиме об'єднанню суспільства навколо шанування пам'яті про жертви. Зарахування Голокосту до урочистих комеморацій 9 Травня включатиме пам'ять про Голокост до українського суспільства.

«Я прийшла висловити свою громадянську позицію»

Важливим питанням для нашого дослідження традицій святкування 9 Травня було дізнатися, чому люди прийшли в цей день на урочистості. Майже всі опитані у відповідь починали згадувати своїх рідних, які були на війні, говорили, що прийшли вшанувати пам'ять про них. Але після кількох хвилин розмови ставало зрозуміло, що головним мотивом вийти на вулицю було бажання продемонструвати свою політичну позицію. Лише одна жінка сказала, що в неї сьогодні день народження і «вона відпочиває і радіє, що навколо багато людей». Наративи респондентів у всіх трьох містах умовно можна розділити на три групи: опонентів нової української влади, її прихильників та людей з нейтральною позицією. Наприклад, у Києві одна жінка-хірург відкрито повідомила: «Ну и я много лет не ходила вот именно сюда – к парку Славы. А сегодня я пришла потому, что я протестую против позорного правительства Украины [...]. Я пришла высказать свою гражданскую позицию»*. Представники протилежної сторони, які підтримали нові символи і пам'ятні практики, прийшли на свято, щоб «не віддати» його своїм опонентам. Немолода жінка із портретом своєї матері у військовій формі сказала: «А особенно в цьому році. Це мені знаєте обідно, то що Москва ж, бачите, як вона занижує цінність участі наших українських людей у цій Вітчизняній чи в Другій світовій війні. [...] І так принижувати нас, на весь світ кричати, що українці начебто там нічого і не значили.

* Інтерв'ю з Євгеном Нищуком, 9.05.2015, кафе музею війни.

Поетому я кожного року це свято відмічаю, а в цьому **КОНКРЕТНО!**»*.

Для частини опитаних це був чи не перший за багато років, «ще зі школи», публічний вихід. І зараз вони з подивом відкривали для себе почуття піднесення від співучасті в колективному ритуалі. «Мені 76 років і є різниця – як тоді. Сьогодні приходять по зову серця. Ніхто не заставляє. А ми були студентами, нас примусово заставляли, примусово все було...»**.

Ветерани, з якими учасники проекту записали інтерв'ю***, мислять свято канонами знаменних дат, які святкувалися усім миром. «Раніше було це абсолютне свято. Ішли всі по Хрещатику, ми були самі тоді в перших рядах»****. Парад на Хрещатику залишається для третини опитаних киян ідеалом урочистих заходів до Дня перемоги. Окрім елементів ностальгії за молодістю, «участвовав в парадах, когда был помоложе», у спогадах ветеранів відбувається зміщення усіх радянських демонстрацій в один парад на День перемоги. «Значит, 9 мая і 1 мая я на мотоцикле открывал парад на Крещатике. Ну открывали с красным, со знаменем труда – серпа и молота. А сейчас вот это вот – не-раз-бери-ха»***** або «У нас Крещатик традиционно был отдан в День победы: демонстрации, раньше парады были»*****. Колишні святкові церемонії незмінно викликають у оповідачів позитивні асоціації: «тоді поважали більше». Ці інтерв'ю наочно демонструють, як ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти смыслом життя тих, хто бере в них участь [1, с. 75]. Для 90-літніх учасників свята зустріти черговий День перемоги стало буквально смыслом їх життя. Тому прихильники традиційного способу святкування 9 Травня сприйняли нові символи і церемонії

* Інтерв'ю, 9.05.2015, жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

** Інтерв'ю, 8.05.2015, Лариса, пенсіонерка, 76 років, Одеса, Алея Слави.

*** Було записано 4 інтерв'ю з учасниками війни.

**** Інтерв'ю, 9.05.2015, чоловік 96 років, Київ, парк Вічної Слави.

***** Інтерв'ю, 9.05.2015, чоловік 82 років, Київ, парк Вічної Слави.

***** Інтерв'ю, 9.05.2015, чоловік 92 років, Київ, територія музею війни.

як святотатство, як болісне поранення, бо ж це відбувається «зовнішне» втручання в ритуал: «Мы не должны примиряться, мы должны праздновать Победу!».

Спогади про День перемоги у старшого покоління розчиняються в загальному наративі про радянські часи, що вказує на ще одну причину популярності цього свята – воно дає можливість повернутися в минуле. Найбільш чітко це артикулював чоловік в матросці і безкозирці, з медалями свого діда і батька на грудях. Хоча його дід, який пройшов всю війну в піхоті, ніколи цей день не святкував, для одягненого «як матрос» чоловіка – це перш за все привід для радості. День перемоги для нього – це спогади про його молодість, його службу в Радянській армії, його роботу на будівництві військових заводів, повагу до його професії. «Как я могу сказать, что мы жили неправильно», – підсумовує він свою розповідь. Тобто, у цьому випадку свято 9 Травня асоціюється не з війною, а з пам'яттю про радянські свята, пам'яттю про святкування цієї «пам'яті про війну» в СРСР, у більш широкому контексті – пам'яттю про радянське минуле, яке багатьма згадується з ностальгією.

Загалом дискурс свята представляє дві опозиції, які умовно можна назвати як неорадянський (російський) і національної ідентичності (український). Неорадянський дискурс складається з трьох найбільш поширених риторичних фігур: «наші діди воювали», «борг пам'яті» і «Перемога одна на всіх» або фігура «єдності». Важливо зазначити, що неорадянським наративом користуються також респонденти, які зайняли нейтральну позицію стосовно влади і нових ритуалів на святі. За словами Джуді Браун, така риторика демонструє локальну і наднаціональну пострадянську солідарність [53]. Участь Росії у військових діях на Донбасі зробила вразливою риторичну формулу «боргу пам'яті», особливо, якщо в ній вживається слово «мир»: «люди гинули за те, щоб зараз був мир». Ось приклад такої деконструкції в роздумах молодої киянки, яка прийшла на свято зі своїм 90-річним дідом і сином-школярем: «Зараз – 2015 рік. У нас немає миру, ми піддалися

агресії з боку країни-брата. Важко дуже. Тепер ветерани знову говорять про мир, якого немає. Ось це найстрашніше»^{*}.

Фігура єдності «це для всіх нас свято» або «ми єдиний один великий народ слов'янський» теж піддалася критиці і переоцінці носіями різних дискурсів. Сучасна війна зруйнувала цей логічно побудований наратив і спричинила відчуття когнітивного дисонансу. У Києві оповідачі дискурс єдності доповнювали посиланням до «того», хто цій єдності нібито заважає: «а нас намагаються розділити», або у формі риторичних питань: «кому потрібно було нас ділити?». На це є і «зручна» відповідь: «влада – є влада, а народ – є народ».

Дискурс національної ідентичності має рефлексивну природу, немов відповідає на передбачувану опозицію неорадянському дискурсу. Він складається з фігур, одну з яких можна назвати «наші діди теж воювали». Наприклад, «а так як взяти мою сім'ю, то в мене мій рідний дядя приймав участь, він льотчик, мій другий дядя теж брав участь, і мій батько служив аж на Дальнем Востоке з японцями. Всі люди служили. Так це тільки в моїй сім'ї! А ще сім'я в мене є мого зятя, в якого дідусь наш українець, який Герой Радянського Союзу. Так я вважаю що в нас в кожній сім'ї є щось отаке»^{**}. Її доповнює фігура «жертв», але не «жертв в ім'я перемоги», а невинуваних втрат і страждань, які затьмарюють саму цінність перемоги: «совіти закидали противника тільки трупами і саме завдяки тому і перемогли»^{***}. Опитані учасники урочистих заходів мислять про війну емоціями, їхня розповідь не потребує широкого історичного контексту, і минуле для них залишається насамперед джерелом емоційних переживань. Під час проекту вдалося записати лише одне інтерв'ю, де історія фактів перебувала у центрі розповіді. Це був член загону «Вінницької самооборони», якого запросили на урочистості спостерігати за громадським порядком, тобто «випадковий» учасник, який за

* Інтерв'ю. 9.05.2015, жінка 30 років, Київ, територія музею війни.

** Інтерв'ю, 9.05.2015, жінка 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

*** Інтерв'ю, 9.05.2015, чоловік 25 років, Київ, територія музею війни.

звичайних обставин не святкує 9 Травня. Він також почав свої міркування про День перемоги риторикою «про жертви»: «Стільки знищити людей! Зруйнувати всю країну і після цього ще радіти? 9 Травня – це свято трауру повинне бути!» А далі свою родинну історію він поставив у історичний контекст глобального збройного конфлікту, яким була Друга світова війна, і дійшов до радикальних висновків: «Я надіюсь, що в майбутньому в нас не буде дня Перемоги, ми не перемагали нікого. Україна не була державою, котра захищала себе. Мій батько, котрий всю війну пройшов от звонка до звонка 33-й гвардійський полк 400-ї дивізії, він не свою вітчизну захищав, розумієте, він захищав сталінський режим»^{*}.

Висновки

Свято Дня перемоги в Україні нині поєднує в собі складний багатоплановий вузол конфліктів між різними версіями інтерпретації пам'яті про Другу світову («Велику Вітчизняну») війну, різними способами святкування і конкуруючими групами учасників та свідків війни. Дослідження історії формування традиції цього свята, вивчення соціального портрета його учасників, їхнє ставлення до меморіальних місць і пам'ятних практик може допомогти знайти спосіб суспільної інтеграції цього свята, сприятиме формуванню консенсусу в суспільстві.

Підготовка та проведення у 2014–2015 рр. в Україні святкових заходів до Дня завершення Другої світової війни в Європі відбувалися в умовах ідеологічного та відкритого збройного протистояння російській агресії. Це позначилося на формі і способах урочистостей, і на настроях самих учасників святкування. У Києві головною новацією можна вважати запровадження на законодавчому рівні святкування 8 травня Дня пам'яті та примирення, а 9 травня – Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна», замість «Велика Вітчизняна», які створюють умови для розширення історичного і хронологічного контексту

^{*} Інтерв'ю, 9.05.2015, чоловік 50 років, Київ, площа перед музеєм війни.

святкувань, залучення до нього нових учасників. У липні 2015 р. меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни» перейменовано на «Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс», що свідчить про послідовне намагання вилучити радянські ідеологеми з офіційного дискурсу.

Разом з тим, нові заходи не відображають усіх аспектів пам'яті про війну в Україні. У зоні замовчування залишилася пам'ять про тих, хто не воював, про різні категорії жертв нацизму: євреїв, військовополонених, в'язнів концтаборів. У цей день тим більше не прийнято згадувати жертв сталінізму, депортації етнічних німців, татар, поляків, українців із Західної України. Фактично нова комеморативна практика і далі формується в рамках того самого мілітарного дискурсу про «Велику Перемогу», де 9 Травня асоціюється із бойовими діями і втратами військових. Зміщення акцентів у пам'яті про війну, включення до неї, окрім героїчного нарративу, ще й голоси жертв – є одним із перспективних напрямів подальшого розвитку сценарію свята.

Про успішність такого розвитку свідчать результати опитування, проведеного учасниками проекту. Вони показали, що під час святкових комеморацій на 9 Травня відвідувачі також використовують риторичні фігури «про жертви». Для третини інформантів у Києві цей день означає день скорботи і день пам'яті про загиблих. З іншого боку, ті ж самі інтерв'ю показали, що сама пам'ять про події війни відіграє другорядну роль, а основними мотивами відвідування святкових заходів є необхідність висловити свою громадянську позицію, ствердити свою соціальну чи групову ідентичність, почуття ностальгії, потреба у позитивних емоціях єдності або солідарності.

У медіапросторі, в офіційних промовах і в сценаріях пам'ятних заходів різних регіонів чітко вибудовується емоційна й історична паралель між Другою світовою і сучасною війною з Росією. Таке порівняння використовували також учасники святкування 8 і 9 травня в Києві, Одесі та Донецьку, з якими вдалося записати короткі інтерв'ю. Хоча насправді така «несамовита історизація руйнівного конфлікту» в категоріях «Великої

Вітчизняної війни» не пояснює нічого, окрім активної політики дезінформації. Можливо, ключовим моментом тут є слово «війна». Війна з нацистською Німеччиною – це остання війна, яка велася на території України, яку пам'ятають очевидці, про яку згадують у сім'ї. Так само і проведені в ході міжнародних наукових проєктів спостереження за святковими церемоніями та опитування їх учасників не дають повної картини, не розкривають глибинної суті подій, які насправді відбуваються в Україні, а тому проблема комеморативних практик потребує подальшого політично незаангажованого вивчення.

1. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-центр, 2004. С. 158.

2. День победы. Пресс-релиз «Research & Branding Group». URL: http://rb.com.ua/PR_Pobedy_2013.pdf.

3. Ставлення українців до державних свят. Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=619&page=1>.

4. Wylegała A. Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle) // *Kultura i Społeczeństwo*, 2015. № 2. S. 99–116;

5. Гриневич В. Війна за війну // *Критика*. 2012. Червень. 6 (176). URL: <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>.

6. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? // *Критика*. 2011. Червень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha>.

7. Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Band 54. München, 2006. S. 50–81.

8. Гудков Л. «Память» о войне и массовая идентичность россиян // «Неприкосновенный запас». 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5.html>.

9. Вавжонек М. Місце та роль православ'я у концепції «руського мира» // *Схід–Захід: іст.-культ. зб.* Вип. 16–17. Неоантиколоніалізм vs неоімперіалізм: релеванність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. Харків: «НТМТ», 2013. С. 311.

10. Hellbeck J., Gourlan E., Victory Day in Ukraine // Eutopia. Ideas for New Europa. URL: <http://eutopiamagazine.eu/en/jochen-hellbeck/columns/victory-day-ukraine>.

11. Gabowitsch Mischa, Gdaniec Cordula, Makhotina Ekaterina (Hg.) Kriegsgedenken als Event. Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa. Verlag Ferdinand Schöningh, 2017.

12. Див. тематичний випуск журналу «Неприкосновенный запас». 2015. № 3 (101) та вступну статтю: Габович М. Памятник и праздник: этнография Дня Победы. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2015/3>.

13. Rolf M. Das sowjetische Massenfest. Hamburg: Hamburger Edition, 2006.

14. Svet, Ala. Staging the Transnistrian Identity Within the Heritage of Soviet Holidays. History and Anthropology. 2013. Vol. 24. No. 1, 98–116. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/02757206.2012.759326>.

15. Yekelchyk Serhy. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. Bd. 54, H. 1. (2006), S. 3–19.

16. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні // Україна модерна. 2011. № 18. С. 100–126. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha?page=2#sthash.34htMeVV.dpuf>.

17. Склокіна Ірина Євгенівна. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області 1943 – 1989 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014.

18. Див. текст указу. URL: <http://base.garant.ru/198106/#friends#ixzz3wMQduQJ7>.

19. Радянська Україна. 1965. 1985. 1990 за 10 травня.

20. Рольф М. Советские массовые праздники. Москва: РОСПЭН, 2009. С. 141.

21. Tumarkin N. The Living and the Dead. The Rise and Fall of the Cult of WWII in Russia. New York, 1994.

22. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton: Princeton University Press, 2001. 416 p.

23. Урядовий кур'єр. 1995. 11 травня; Урядовий кур'єр. 2010. 12 травня.

24. Указ Президента України Леоніда Кучми «Про День партизанської слави» від 30 жовтня 2001 року № 1020/2001.

25. Хрещатик. 2000. 11 травня.

26. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1651/378/58261/>.

27. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/u-donecku-tisyachi-lyudey-zaspivali-dlya-rekordu-den-peremogi-293609.html>.

28. URL: https://www.youtube.com/watch?v=UnCc5I9TT_Y; <http://www.unian.net/politics/785821-po-ulitsam-dnepropetrovska-proshla-kolonna-bessmertnogo-polka.html>.

29. Zhurzhenko Tatiana. Russia's never-ending war against «fascism» (Memory politics in the Russian-Ukrainian conflict). URL: <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>.

30. Поргнов А. «Великая Отечественная война» 2014–2015 // Уроки истории. 19 лютого 2015 р. URL: <http://urokiistorii.ru/node/52475>.

31. Донецкая республика (Донецк). 2015. 8 мая. С. 1.

32. Зубов А. Это уже было. Мы на пороге полного разрушения системы международных договоров, экономического хаоса и политической диктатуры. URL: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo>.

33. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. 200 с.

34. Зайцев Александр. Фашизоїдна Росія // Zaxid. Net. 2014. 11 березня. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?fashizoyidna_rosiya&objectId=1304364.

35. Alexander J. Motyl. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine // Foreign Affairs, April 28, 2015. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>.

36. Ушакин С. Вспоминая на публике. Об аффективном менеджменте истории // Гефнер, 14.11.2014. URL: <http://gefner.ru/archive/13513>.

37. URL: 3z.com.ua.

38. Мішакін Сергій: «Квітка маку схожа на рану, чіпляти її на комірець – це як приміряти на себе постріл» // Українська правда. Життя. URL: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/05/15/168426>.

39. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25378993.html>.

40. Національний банк вводить в обіг пам'ятні монети «70 років перемоги» // Ukr.media. URL: <https://ukr.media/politics/235878>.

41. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fOpKseU_rRM.

42. URL: <http://tyzhden.ua/News/136023>.

43. URL: <http://polk.inter.ua/ru/news/text/2652-ukrayintsi-vzyali-uchast-u-khodi-pamyati-bezsmertny-polk>.

44. Дев'яте травня в Одесі: «Безсмертний полк» і парад вишиванок // Радіо Свобода. 9.05.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27724689.html>.

45. Акція «Безсмертний полк» із забороненою символікою супроводжувалась у Києві сутичками // Радіо Свобода. 9.05.2016. URL: [режим доступу]: <https://www.radiosvoboda.org/a/27723897.html>

46. Радіо Свобода. 9.05.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28475709.html>.

47. Радіо Свобода. 9.05.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28476310.html>.

48. У центрі Києва штовхаються і сваряться націоналісти й учасники акції «Безсмертний полк» // Радіо Свобода. 9.05.2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28475950.html>.

49. Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» від 16.05.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19>.

50. «Безсмертний тролінг»: на що перетворився марш «Безсмертного полку»? // Радіо Свобода. 9.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/den-peremogy/29217674.html>.

51. Радіо Свобода. 9.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29217800.html>.

52. Архипова А., Доронин Д., Кирзюк А., Радченко Д., Соколова А., Титков А., Югай Е. Война как праздник, праздник как война: перформативная коммеморация Дня Победы // Антропологический форум. 2017. № 33. С. 114. URL: http://anthropologie.kunstkamera.ru/06/2017_33/arkhipova_et_al.

53. Браун Джуди. Перформативная память: празднование Дня Победы в Севастополе // Неприкосновенный запас. 2015. № 3. URL: http://magazines.russ.ru/nz/2015/3/12b.html#_ftn39.